

تحلیل محتوای کتب دینی دوره راهنمایی بر مبنای ارائه احکام شرعی مورد نیاز دانش آموزان دختر

✍ فاطمه علیپور*

** فائزه ناطقی

*** علیرضا فقیهی

چکیده

در مقاله حاضر محتوای کتاب‌های درسی دینی دوره راهنمایی تحصیلی از نظر میزان ارائه احکام شرعی مورد نیاز دانش آموزان دختر مورد بررسی قرار گرفته است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بوده است. جامعه آماری شامل سه کتاب دینی پایه‌های اول، دوم و سوم می‌باشد که هر سه به‌عنوان نمونه انتخاب و بررسی شده‌اند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها چک‌لیست محقق ساخته بوده و داده‌های پژوهش، به کمک آمار توصیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. از مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق می‌توان به این نکات اشاره نمود: در سه کتاب دینی دوره راهنمایی مطلبی در ارتباط با احکام تکلیف آورده نشده و احکام تقلید هم تنها به صورت خیلی مجمل در کتاب پایه سوم مطرح شده است و مواردی از احکام که نیاز به تأکید بیشتری دارند، از جمله احکام محرم و نامحرم، کمتر مورد توجه قرار گرفته و بیشتر به احکام عبادی پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: احکام شرعی، تحلیل محتوا، کتب دینی، بلوغ و نوجوانی.

مقدمه

تغییرناپذیر است و تمام موضوعات و مصادیق خارجی و حوادث واقعی را دربر می‌گیرد، بی‌آنکه به اصول آن خدش‌ای وارد شود (کلینی، ۱۳۸۷، ص ۱۷).

مكلف شدن برای انسان یک ارزش است؛ انسان از این موهبت الهی برخوردار شده و راه تکامل برایش هموار گشته است. اصولاً انسان نمی‌تواند با آزادی مطلق زندگی کند و به مصلحت واقعی او نیز نیست. انسان چون در اجتماع زندگی می‌کند و به دیگران نیاز دارد باید محدودیت‌های اجتماعی را بپذیرد و چون بنده خداست و در تأمین سعادت نفسانی و اخروی خود به تکالیف الهی و راهنمایی‌های پیامبران نیاز دارد باید محدودیت‌های تکالیف شرعی را نیز قبول نماید و اعمال و حرکات و خواسته‌های نفسانی را بر طبق ضوابط و مقررات شرع تنظیم نماید و چنین محدودیتی به زیان او نخواهد بود. بنابراین، در وهله اول وی نیازمند شناخت احکام است؛ امری که در قرآن نیز به آن توصیه شده است: «چرا از هر گروه از ایشان تنی چند حرکت نمی‌کنند تا دانش بیاموزند» (توبه: ۱۲۲).

در این ارتباط، در احادیث هم آمده است: «اف باد بر هر مسلمانی که در هر هفته یک روز را برای شناخت امر دین خود و پرسش از آن قرار ندهد» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۷۶). از نظر مراجع و علمای اسلام، کسی که یادگیری مسائل مورد ابتلاش را ترک کند و درصدد یادگیری آنها نباشد «فاسق» است (انصاری، ۱۴۰۳ق، ص ۴).

اما این احکام بر اساس درک عقل بشری به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

الف. احکامی که از اول فلسفه آن بر همه آشکار بوده و مردم به تناسب معلومات خود چیزی از آن درک می‌کردند؛ مانند حرمت دروغ، خیانت، تهمت، قتل نفس، سرقه؛ و امر به عدالت، نیکی به پدر و مادر و مانند آن؛

انسان ترکیبی از روح و جسم است. خداوند با حکمت و تدبیری ویژه، او را برای هدفی بااهمیت آفریده است. هدف از زندگی به ثمر رسیدن شخصیت انسان در گذرگاه ابدیت و قرار گرفتن او در جاذبه کمال والای ربوبی است. حال اگر انسان بخواهد به رشد معنوی خویش نایل آید، نیازمند راهنمایی و ارشاد است و دین ایفاگر چنین نقشی است؛ دین به انسان برنامه‌هایی را عرضه می‌دارد تا نیازهایش را تأمین نماید؛ برنامه‌هایی که نه بعضاً با عقل قابل درک و نه با حدس و گمان آموختنی است. از سویی، برخی از رهنمودهای دین ماورای تجربه و یا درک عقلانی است و از سوی دیگر، انسان در اثر آفرینش ویژه‌اش مسئولیت‌پذیر است و می‌تواند مكلف به انجام این برنامه‌ها باشد؛ زیرا اولاً، مانند فرشتگان نیست که مجرد هستند و شهوت و غضب ندارند و عصیان درباره آنها تصور ندارد و ثانیاً، انسان موجودی است که عاقل و آزاد و مختار آفریده شده و قدرت آن را دارد که با عقل و تفکر در عواقب امور بیندیشد و مصالح و مفاسد کلی را تشخیص دهد. انسان در اثر همین دو ویژگی می‌تواند مكلف باشد.

حال اگر انتخاب دین، برای انسان دستورهایی را به دنبال آورد و به مسئولیت‌هایی در قبال آنها بینجامد که خارج از حیطه تجربه و یا عقل باشد، انسان نیاز به مرجع و منابعی پیدا می‌کند تا راهنمای عملش قرار گیرد. اسلام تنها اعتقاد صحیح را کارساز نمی‌داند، بلکه مردم در مرحله «عمل» و «رفتار» نیز باید راه درست را از نادرست بازشناسند و به خوبی‌ها عمل کنند و از بدی‌ها بپرهیزند (فیض کاشانی، ۱۳۸۸، ص ۵۱).

آنچه عهده‌دار این بخش از برنامه‌های اسلام است «فقه» یا «احکام» نام دارد که در حقیقت، مجموعه قوانین عملی اسلام است و از وحی الهی سرچشمه گرفته و با بیان معصومان علیهم‌السلام تفسیر و تبیین شده است؛ قوانینی که

فرستی فراهم می‌کند تا آحاد جامعه وظایفی را که توسط خداوند تعیین گردیده است انجام دهند و به سوی فلاح و رستگاری گام بردارند (نژادشفیعی، ۱۳۸۹).

انجام این رسالت در کشور ایران به‌عنوان یک جامعه اسلامی، تا حد زیادی به نهاد آموزش و پرورش واگذار گردیده است. در درون این نهاد، کتاب‌های درسی به‌عنوان یک سازوکار مؤثر مطرح می‌باشد. محتوای این کتاب‌ها می‌تواند نقش مؤثری در هدایت و پرورش دینی و اسلامی دانش‌آموزان بخصوص احکام شرعی ایفا کند (همان).

اما اینکه کتاب‌های دینی تا چه حد در ارائه احکام یعنی برنامه‌های عملی مشتمل بر «بایدها» و «نبایدها» (فلاح‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۹) موفق بوده‌اند، نیازمند ارزیابی محتوا و یا به‌عبارتی، تحلیل محتوای کتاب‌های دینی است. تحلیل محتوا در واقع، شیوه پژوهشی به منظور تشریح عینی، منظم و کمی محتوای آشکار پیام‌های ارتباطی است (برلسون، ۲۰۰۱، ص ۱۰).

با وجود اهمیت و نقش غیرقابل انکاری که آشنایی و عمل به احکام در سعادت‌مندی و رستگاری انسان دارد، متأسفانه کمتر به آن پرداخته شده است. البته این امر در ارتباط با دختران که زودتر به بلوغ شرعی رسیده و مکلف به احکام الهی می‌گردند، ضرورتی دو چندان می‌یابد.

ازجمله تحقیقات محدود انجام‌شده در این ارتباط می‌توان به تحقیقات زیر اشاره نمود:

رجب‌زاده (۱۳۷۲) در پژوهشی، به «علل بی‌رغبتی جوانان به مسائل شرعی به‌ویژه نماز در شهرستان ارومیه در سال تحصیلی ۷۱-۷۲» پرداخته است.

ملک جعفریان (۱۳۷۶) در مطالعه‌ای در ارتباط با احکام شرعی، این‌گونه نتیجه‌گیری نموده است که عوامل محیطی نظیر مربی پرورشی، شرکت در مراسم مذهبی، کتاب و برنامه‌های آموزشی بر آشنایی دانش‌آموزان با احکام شرعی تأثیر مستقیمی داشته است.

منتها برای اینکه مردم را به صورت عمومی موظف به انجام آنها کنند، شکل تشریحی به آن بخشیده‌اند.

ب. احکامی که فلسفه آن بر توده مردم آشکار نبوده و در متن قرآن و روایات اشاراتی به آن شده است. مثلاً، چون مردم آن عصر از فلسفه سه‌گانه روزه (اخلاقی، اجتماعی، بهداشتی) باخبر نبوده‌اند، در یک‌جا، قرآن با اشاره به تأثیر اخلاقی آن، می‌فرماید: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ (بقره: ۱۸۳). در جایی دیگر، امام صادق علیه السلام فلسفه اجتماعی روزه را مدنظر قرار می‌دهد و می‌فرماید: «لیستوی به الفقیر و الغنی» (صدوق، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۷۸) و در مورد دیگر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «... روزه بگیرد تا سالم گردید» (نوری، ۱۳۳۰، ج ۷، ص ۵۰۲) که اشاره به فلسفه بهداشتی روزه دارد.

ج. احکامی که با گذشت زمان پرده از فلسفه و اسرار آنها برداشته شده و بشر با پیشرفت علم به آنها دست یافته است؛ مثل اثرات زیانبار مشروبات الکلی که هم به روح و جسم انسان آسیب وارد می‌سازد و هم بر اجتماع اثرات منفی دارد؛ و یا زیان‌های اخلاقی - اقتصادی رباخواری که بر هیچ کس پوشیده نیست.

د. احکامی هم هست که نه در آغاز، فلسفه آنها روشن بوده و نه در متون چیزی درباره آنها گفته شده و نه پیشرفت علم در کشف آنها ثمری داشته؛ مانند تعداد رکعات در نمازها و اینکه واقعاً چه سرّی در به‌جا آوردن نماز به این‌گونه هست؛ اما در کل هیچ فرقی بین این دسته و آن دسته که بعضی از اسرار آنها معلوم می‌باشد نیست و همه اوامر الهی و نواهی او با علم به اینکه مصالح و مفاسدی دارند باید به‌جا آورده شوند تا سعادت و خوشبختی اخروی و دنیوی بشر فراهم گردد.

بنابر آنچه که بیان گردید، یکی از مهم‌ترین وظایف نظام اسلامی، برنامه‌ریزی برای پرورش انسان‌هایی باایمان و عامل به تعالیم الهی است. انجام این رسالت،

احکام عبادی موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟ در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به مؤلفه‌های احکام نگاه کردن موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر در دو مرحله انجام شده است. مرحله اول این پژوهش به منظور شناسایی و استخراج مؤلفه‌هایی از احکام شرعی که آشنایی با آنها برای دختران نوجوان دوره راهنمایی به‌عنوان یک امر ضروری شناخته شده است و همچنین اعتباربخشی فهرست استخراج‌شده صورت پذیرفته است. بدین منظور، ضمن مطالعات کتابخانه‌ای و همچنین مصاحبه با تعدادی از کارشناسان علوم دینی، فهرستی از احکام ضروری برای دختران این مقطع سنی استخراج گردید و سپس به منظور اعتباربخشی به مقولات و خرده‌مقولات پیشنهادشده در ارتباط با احکام ضروری، فهرست استخراج‌شده به متخصصانی که هم در زمینه احکام مسلط بوده و هم سابقه تدریس در دوره راهنمایی را دارا بودند، ارائه گردید.

در مرحله دوم پژوهش کتاب‌های درسی دینی براساس این مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌های مربوط به هر یک مورد تحلیل قرار گرفت.

بنابراین، روش تحقیق حاضر در مرحله اول به ترتیب، توصیفی از نوع اسنادی و میدانی است و در مرحله دوم، تحلیل محتوا از نوع کمی است. گال و همکاران (۱۳۸۲) تحلیل محتوا در پژوهش کمی را یک فن پژوهشی برای توصیف عینی، نظام‌دار و کمی ظاهر محتوای رسانه ارتباطی تعریف کرده‌اند. بر این اساس، آنان معتقدند که اکثر تحلیل‌های محتوا در آموزش و پرورش شامل جمع‌آوری داده‌ها درباره جنبه‌های مختلف پیام رمزگردانی شده در

حمزه (۱۳۷۲) در پژوهشی، دید و نگرش دانش‌آموزان را نسبت به درس دینی و احکام شرعی مورد ارزیابی قرار داده است. نتایج این تحقیق نشانگر آن است که درصدی از دانش‌آموزان در عین اینکه به اهمیت درس دینی و احکام موردنیاز اعتقاد دارند، اما نسبت به آن بی‌علاقه هستند. این درصد در پسران ۹/۴۱ درصد و در دختران ۹/۹۴ درصد می‌باشد.

رهنما، طباطبایی و علیین (۱۳۸۴) در پژوهشی در ارتباط با شناسایی عوامل آسیب‌زای دینی، محتوای کتاب‌های درسی دینی را به‌عنوان یک عامل آسیب‌زای مؤثر معرفی نموده‌اند.

نصر (۱۳۸۶) در مقاله خود با نام «جوان مسلمان و دنیای متجدد» به بررسی عوامل مؤثر بر تخریب دینی پرداخته و نقش خانواده، مدرسه و رسانه‌های ملی را از سایر عوامل مؤثرتر دانسته است.

هدف و سؤالات تحقیق

هدف تحقیق، بررسی محتوای کتاب‌های دینی دوره راهنمایی از لحاظ میزان ارائه احکام شرعی موردنیاز دختران دوره راهنمایی می‌باشد.

سؤالات تحقیق نیز عبارتند از:

در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به مؤلفه‌های احکام تکلیفی موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟ در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به مؤلفه‌های احکام تقلیدی موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟ در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به مؤلفه‌های احکام طهارت موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟ در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به مؤلفه‌های احکام مطهرات موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟ در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به مؤلفه‌های

محصول ارتباطات است (ر.ک: گال، ۱۳۸۲).

در تحلیل محتوا از طرح برآورد پدیده در متن داده‌ها که اصلی‌ترین نوع طرح تحقیق در تحلیل محتواست، استفاده می‌گردد. داده‌ها بر حسب فراوانی وقوع، توصیف می‌شوند و کمیت‌ها، حاصل شمارش فراوانی هستند. در این خصوص، کمیت‌های مقداری را به طبقه‌ای از واحدهای ضبط پیوند، و گستره متن را تقلیل می‌دهند (حکیم‌زاده، ۱۳۸۶).

جامعه و نمونه آماری پژوهش

جامعه آماری این پژوهش در بخش مبانی نظری شامل کلیه متون مرتبط با احکام شرعی بوده که از منابع معتبر علمی تهیه شده است. در بخش دوم (تحلیل محتوا)، جامعه آماری مجموعه کتاب‌های درسی دینی دوره راهنمایی (شامل ۳ عنوان کتاب در یک موضوع) بود که وزارت آموزش و پرورش در سال ۱۳۹۰ (کتاب پایه اول و دوم) و در سال ۱۳۸۸ (کتاب پایه سوم) چاپ کرده است. انتخاب دوره راهنمایی به این دلیل بود که پس از تأکید بر آموزش پایه در مرحله ابتدایی، دوره راهنمایی شروع مرحله آموزش‌های عمومی است و هنوز برنامه درسی تخصصی و دانشگاه محور دوره متوسطه شروع نشده است؛ از این رو، می‌توان انتظار داشت که در محتوای کتاب‌های درسی، توجه بیشتری به آموزش مسائل فقهی و احکام شود و همچنین با توجه به بازه سنی دانش آموزان در این مقطع، در این پژوهش، نمونه برابر جامعه در نظر گرفته شد.

ابزار گردآوری داده‌ها

به منظور استخراج فراوانی مفاهیم مرتبط با احکام شرعی در کتب دینی دوره راهنمایی، از جدول تحلیل محتوا استفاده شد. این جدول شامل ۶ مفهوم کلیدی، و هر مفهوم شامل

تعدادی مؤلفه است که جمعاً ۱۲۷ مؤلفه را دربر می‌گیرد. روایی و پایایی ابزار: برای بررسی روایی ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، سیاهه‌ها در اختیار ۸ تن از متخصصان فقه اسلامی قرار گرفت و پس از اخذ نظرات آنها، تجدیدنظرهایی به عمل آمد و فهرست نهایی آن تنظیم شد.

به منظور پایایی تحلیل محتوا، سیاهه‌ها برای تحلیل محتوا در اختیار یکی از استادان برنامه‌ریزی درسی قرار داده شد. محتوای کتاب‌ها هم‌زمان توسط محقق و استاد مذکور مورد تحلیل قرار گرفت؛ مقدار ضریب توافق بین اندازه‌گیری‌های مستقل دو محقق، حدود ۸۹ درصد برآورده شد که نشان از پایایی ابزار مورد استفاده دارد.

روش جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این پژوهش، واحد ثبت، مفاهیم مطرح شده در صفحات کتاب‌های درسی بودند و طبقات تحلیل خرده‌مؤلفه‌های احکام شرعی که آشنایی با آنها به عنوان یک ضرورت مطرح است، در نظر گرفته شدند. مبنای شمارش در این پژوهش فراوانی واحدهای ثبت شده بود. به منظور رمزگذاری اطلاعات، به هر طبقه یک کد داده شد و مفاهیم مطرح شده در هر صفحه مورد بررسی قرار گرفت و هر مفهوم با توجه به کدهای در نظر گرفته شده، کدگذاری شد و سرانجام، تعداد واحدهای دارای کد مشابه، شمارش شده و فراوانی آن در خانه مقابل هر مؤلفه در سیاهه ثبت شد و سپس درصد هر مفهوم محاسبه گردید.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به اقسام احکام تکلیفی (واجب، حرام، مستحب، مکروه، مباح) مورد نیاز دانش آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

جدول ۱: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دوره راهنمایی در ارتباط با احکام تکلیفی

مؤلفه‌های تحلیل	پایه فراوانی	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	مجموع
تعریف احکام تکلیفی	فراوانی	۰	۰	۰	۰
انضمام احکام تکلیفی	فراوانی	۰	۰	۰	۰
عمل حرام	فراوانی	۰	۰	۰	۰
عمل واجب	فراوانی	۰	۰	۰	۰
انضمام واجب	فراوانی	۰	۰	۰	۰
عمل مستحب	فراوانی	۰	۰	۰	۰
عمل مکروه	فراوانی	۰	۰	۰	۰
عمل مباح	فراوانی	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مرتبط با احکام تکلیفی	فراوانی	۰	۰	۰	۰
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام در کتاب	فراوانی	۴۱	۱۶	۶۸	۱۳۶
نسبت مفاهیم احکام تکلیفی نسبت به کل احکام	درصد	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مترجم در کتاب	فراوانی	۱۰۶	۱۱۴	۱۸۶	۴۰۶
نسبت مفاهیم مربوط به احکام تکلیفی نسبت به کل کتاب	درصد	۰	۰	۰	۰
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام نسبت به کل کتاب	درصد	۲۳۸,۲۷	۲۲۴,۸۰	۳۷۰,۰۹	۲۳۳,۴۹

جدول ۲: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دوره راهنمایی در ارتباط با احکام تقلید

مؤلفه‌های تحلیل	پایه فراوانی	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	مجموع
تعریف تقلید	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف اجتهاد و اهمیت آن	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف مرجع تقلید	فراوانی	۰	۰	۰	۰
شرایط مرجع تقلید	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف مفاد	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف بالغ	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف تکلیف	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف مکلف	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف فتوا	فراوانی	۰	۰	۰	۰
ولی فقیه، حکم حاکم	فراوانی	۰	۰	۰	۰
تعریف احتیاط	فراوانی	۰	۰	۰	۰
احتیاط واجب	فراوانی	۰	۰	۰	۰
احتیاط مستحب	فراوانی	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مرتبط با احکام تقلید	فراوانی	۰	۰	۰	۰
کل مفاهیم مرتبط با احکام	فراوانی	۴۱	۲۶	۶۹	۱۳۶
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام تقلید نسبت به کل احکام	درصد	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مترجم در کتاب	فراوانی	۱۰۶	۱۱۴	۱۸۶	۴۰۶
نسبت مفاهیم مربوط به احکام تقلید نسبت به کل کتاب	درصد	۰	۰	۰	۰
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام نسبت به کل کتاب	درصد	۲۳۸,۲۷	۲۲۴,۸۰	۳۷۰,۰۹	۲۳۳,۴۹

با توجه به جدول شماره (۱) داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب‌های دینی در ارتباط با احکام تکلیفی نشانگر آن است که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب اول راهنمایی در ارتباط با احکام (۳۸/۶۷ درصد)، هیچ یک از مفاهیم مورد نظر در ارتباط با احکام تکلیفی مطرح نشده است. در کتاب دینی پایه دوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۲۲/۸۰ درصد) مطلبی در ارتباط با احکام تکلیفی و مؤلفه‌های آن مطرح نشده است و در کتاب دینی پایه سوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۳۷/۰۹ درصد) مطلبی در ارتباط با احکام تکلیفی و مؤلفه‌های آن مطرح نشده است. بنابراین، می‌توان گفت: در محتوای آموزشی کتاب‌های دینی دوره راهنمایی به احکام تکلیفی توجهی نشده است.

سؤال شماره دو: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به احکام تقلید مورد نیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

با توجه به جدول (۲) داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب‌های دینی در ارتباط با احکام تقلید نشانگر آن است که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب اول راهنمایی در ارتباط با احکام (۳۸/۶۷ درصد)، هیچ یک از مفاهیم مورد نظر در ارتباط با احکام تقلید مطرح نشده است. در کتاب دینی پایه دوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۲۲/۸۰ درصد) مطلبی در ارتباط با احکام تقلید و مؤلفه‌های آن مطرح نشده است و در کتاب دینی پایه سوم از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۳۷/۰۹ درصد)، ۵/۷۹ درصد آن در ارتباط با احکام تقلید مطرح شده است.

سؤال شماره سه: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به احکام طهارت مورد نیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

مطرح شده است. در کل ۲۹/۴۱ درصد از مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام در سه کتاب در ارتباط با احکام طهارت می‌باشد.

سؤال شماره چهار: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به احکام مطهرات موردنیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

جدول ۴: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دوره راهنمایی در

ارتباط با احکام مطهرات

مؤلفه‌های تحلیل	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	مجموع
تعریف مطهرات	۱	۰	۰	۱
انواع پاک‌کننده‌ها	۱	۰	۰	۱
انقسام آب‌ها	۱	۰	۰	۱
انقسام آب مضاف	۰	۰	۰	۰
انقسام آب مطلق	۰	۰	۰	۰
انقسام آب قلیل	۰	۰	۰	۰
انقسام آب کرجاری، جام باران	۱	۶	۰	۷
شک در آب	۰	۰	۰	۰
چگونگی تطهیر اشیا نجس با آب	۰	۰	۰	۰
شرایط مطهر بودن آب	۰	۰	۰	۰
شرایط پاک‌کنندگی زمین	۱	۱	۰	۲
شرایط پاک‌کنندگی اقیان	۱	۰	۰	۱
شرایط مطهر بودن اقیان	۰	۰	۰	۰
تعریف استحاله	۰	۰	۰	۰
موارد استحاله	۰	۰	۰	۰
موارد انتقال	۰	۰	۰	۰
موارد پاک شدن اشیا با نجس	۰	۰	۰	۰
موارد پاک شدن نجاست با برطرف شدن عین نجاست	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مرتبط با احکام مطهرات	۶	۱۱	۰	۱۷
کل مفاهیم مرتبط با احکام	۴۱	۳۶	۶۹	۱۳۶
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام مطهرات نسبت به کل احکام	۱۴.۳۳٪	۱۱.۵۹٪	۵.۱۴٪	۲۲.۰۵٪
مجموع مفاهیم مندرج در کتاب درسی	۱۰۶	۱۱۴	۱۸۶	۴۰۶
نسبت مفاهیم مربوط به احکام مطهرات نسبت به کل کتاب	۲۵.۶۷٪	۲۵.۹۱٪	۴۵.۸۱٪	۳۳.۴۹٪
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام نسبت به کل کتاب	۳۸.۷۷٪	۳۲.۸۰٪	۲۷.۰۹٪	۳۳.۴۹٪

با توجه به جدول (۴) داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دینی در ارتباط با احکام طهارت نشانگر آن است که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب اول راهنمایی در ارتباط با احکام (۳۸/۶۷ درصد)، ۲۱/۹۵ درصد آن در ارتباط با احکام طهارت و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کتاب دینی پایه دوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۲۲/۸۰ درصد)، هیچ‌یک از مفاهیم موردنظر در ارتباط با احکام مطهرات و مؤلفه‌های آن مطرح نشده است. در کتاب دینی پایه سوم از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با

جدول ۳: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دوره راهنمایی در ارتباط با احکام طهارت

مؤلفه‌های تحلیل	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	مجموع
تعریف طهارت	۰	۰	۰	۰
طهارت باشی	۰	۰	۰	۰
طهارت ظاهری	۲	۰	۰	۲
تعریف وضو	۰	۰	۰	۰
وضو ترتیبی	۰	۰	۰	۰
انفعال وضو	۰	۰	۰	۰
وضوی ارشاسی	۰	۰	۰	۰
شرایط آب و طرف وضو	۰	۰	۰	۰
شرایط افضای وضو	۰	۰	۰	۰
شرایط کیفیت وضو	۰	۰	۰	۰
شرایط وضو گیرنده	۰	۰	۰	۰
وضوی حییره ای	۰	۰	۰	۰
شکات وضو	۰	۰	۰	۰
زمان و حرب وضو	۰	۰	۰	۰
چگونگی ابطال وضو	۰	۰	۰	۰
تعریف غسل	۰	۰	۰	۰
موارد غسل واجب	۰	۰	۰	۰
موارد غسل مستحب	۱	۰	۰	۱
نحوه انجام غسل ترتیبی و مسائل آن	۱۱	۸	۳	۲۲
نحوه انجام غسل ارشاسی	۱	۱	۰	۲
شکات غسل	۰	۰	۰	۰
غسل حیض	۰	۰	۰	۰
غسل استحاضه	۰	۰	۰	۰
موارد انجام تیمم و مسائل آن	۴	۴	۰	۸
انفعال تیمم به ترتیب و مسائل مربوطه	۶	۶	۰	۱۲
جزئیاتی که تیمم بر آنها صحیح است	۴	۴	۰	۸
شرایط صحت تیمم و مسائل آن	۱	۱	۰	۲
تعریف نجاست	۱	۰	۰	۱
موارد نجاست	۱	۰	۰	۱
انقسام نجاست	۸	۳	۰	۱۱
مجموع مفاهیم مرتبط با احکام طهارت	۹	۴	۲۷	۴۰
کل مفاهیم مرتبط با احکام	۴۱	۳۶	۶۹	۱۳۶
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام طهارت نسبت به کل احکام	۲۱.۹۵٪	۱۱.۵۹٪	۳۹.۱۳٪	۲۲.۰۵٪
مجموع مفاهیم مندرج در کتاب	۱۰۶	۱۱۴	۱۸۶	۴۰۶
نسبت مفاهیم مربوط به احکام طهارت نسبت به کل مفاهیم	۲۵.۹۹٪	۲۵.۹۱٪	۴۵.۸۱٪	۳۳.۴۹٪
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام نسبت به کل کتاب	۳۸.۷۷٪	۳۲.۸۰٪	۲۷.۰۹٪	۳۳.۴۹٪

با توجه به جدول (۳) داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دینی در ارتباط با احکام طهارت نشانگر آن است که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب اول راهنمایی در ارتباط با احکام (۳۸/۶۷ درصد)، ۲۱/۹۵ درصد آن در ارتباط با احکام طهارت و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کتاب دینی پایه دوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۲۲/۸۰ درصد)، هیچ‌یک از مفاهیم موردنظر در ارتباط با احکام مطهرات و مؤلفه‌های آن مطرح نشده است. در کتاب دینی پایه سوم از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام طهارت و مؤلفه‌های آن

ادامهٔ جدول ۵: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دورهٔ راهنمایی در ارتباط با احکام عبادی

مؤلفه‌های تحلیل	پایه فراوانی	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	مجموع
شرایط نماز جماعت	فراوانی	۰	۰	۰	۰
شرایط امام جماعت	فراوانی	۰	۰	۰	۰
چگونگی نماز جمعه و شرایط آن	فراوانی	۳	۰	۰	۳
نماز آیات، موارد رجوع و چگونگی آن	فراوانی	۰	۰	۰	۰
موارد روزه‌های واجب	فراوانی	۰	۲	۰	۲
موارد روزه‌های حرام	فراوانی	۰	۰	۰	۰
مبطلات روزه	فراوانی	۰	۱	۰	۱
روزه قضا و احکام آن	فراوانی	۰	۰	۰	۰
کفاره روزه و احکام آن	فراوانی	۰	۰	۰	۰
حکم روزه مسافر	فراوانی	۰	۰	۰	۰
شرایط اعتکاف	فراوانی	۰	۰	۰	۰
احکام اعتکاف	فراوانی	۰	۰	۰	۰
محرمانت اعتکاف	فراوانی	۰	۰	۰	۰
امر به معروف	فراوانی	۰	۲	۰	۲
تعریف، اهمیت امر به معروف و نهی از منکر	فراوانی	۰	۰	۰	۰
شرایط امر به معروف و نهی از منکر	فراوانی	۰	۰	۰	۰
مراتب امر به معروف و نهی از منکر	فراوانی	۰	۱	۰	۱
احکام امر به معروف و نهی از منکر	فراوانی	۰	۰	۰	۰
آداب امر به معروف و نهی از منکر	فراوانی	۰	۱	۰	۱
جهاد	فراوانی	۰	۳	۲	۴
دفاع از اسلام و کشور اسلامی	فراوانی	۰	۰	۰	۰
دفاع از جان و حقوق شخصی	فراوانی	۰	۰	۰	۰
احکام جنس	فراوانی	۰	۰	۰	۰
احکام زکات	فراوانی	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مرتبط با احکام عبادی	فراوانی	۲۳	۲۲	۲۲	۶۷
کل مفاهیم مرتبط با احکام	فراوانی	۴۱	۲۶	۶۹	۱۳۶
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام عبادی نسبت به کل مفاهیم	درصد	۱۶.۰۹٪	۱۸.۶۱٪	۱۸.۳۸٪	۱۹.۶۶٪
مجموع مفاهیم مترجم در کتاب	فراوانی	۱۰۶	۱۱۴	۱۸۶	۴۰۶
نسبت مفاهیم مترجم به احکام عبادی	درصد	۲۱.۱۹٪	۲۹.۲۹٪	۲۱.۸۳٪	۲۱.۵۰٪
نسبت مفاهیم مترجم با احکام نسبت به کل کتاب	درصد	۲۵.۳۷٪	۲۲.۸۰٪	۲۷.۰۹٪	۲۳.۴۸٪

با توجه به جدول (۵) داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دینی در ارتباط با احکام عبادی نشانگر آن است که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب اول راهنمایی در ارتباط با احکام (۳۸/۶۷ درصد)، ۵۶/۰۹ درصد آن در ارتباط با احکام عبادی و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کتاب دینی پایهٔ دوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۲۲/۸۰ درصد)، ۸۴/۶۱ درصد در ارتباط با احکام عبادی و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کتاب دینی پایهٔ سوم از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۳۷/۰۹ درصد)، ۳۱/۸۸ درصد آن در ارتباط با احکام عبادی و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کل، ۴۹/۲۶ درصد از مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام در سه کتاب در ارتباط با احکام عبادی می‌باشد.

احکام (۳۷/۰۹ درصد)، ۱۵/۹۴ درصد آن در ارتباط با احکام مطهرات و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کل، ۱۲/۵ درصد از مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام در سه کتاب در ارتباط با احکام مطهرات می‌باشد.

پرسش جزئی شمارهٔ پنج: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به احکام عبادی مورد نیاز دانش‌آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

جدول ۵: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دورهٔ راهنمایی در

ارتباط با احکام عبادی

مؤلفه‌های تحلیل	پایه فراوانی	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم	مجموع
نماز	فراوانی	۰	۰	۰	۰
انواع نمازهای واجب	فراوانی	۱	۳	۰	۴
آداب نماز	فراوانی	۰	۰	۰	۰
وقت نمازهای یومیه	فراوانی	۰	۰	۰	۰
وقت نمازهای واجب غیر یومیه	فراوانی	۰	۰	۰	۰
احکام قبه	فراوانی	۱	۰	۰	۱
وضیفه کسی که جهت قبله را نمی‌داند	فراوانی	۰	۰	۰	۰
لباس و بدن نمازگزار، مسائلی مربوطه	فراوانی	۳	۶	۱۵	۲۴
مقدار پوشش در نماز	فراوانی	۰	۰	۱	۱
شرایط مکان نمازگزار	فراوانی	۰	۲	۰	۲
واجبات نماز	فراوانی	۱	۰	۰	۱
موارد واجب رکن در نماز	فراوانی	۱	۰	۰	۱
موارد واجب غیر رکن در نماز	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام نیت	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام تکبیرات الاحرام	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام قیام	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام قرائت	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام ذکر	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام رکوع	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام سجود، سجده سهو، سجده واجب قرآن	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام تشهد	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام سلام	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به احکام ترتیب و مولات	فراوانی	۱	۰	۰	۱
توجه به مبطلات نماز	فراوانی	۲	۲	۴	۸
توجه به شکایات نماز، کثیرالشک	فراوانی	۰	۰	۰	۰
توجه به نماز مسافر	فراوانی	۰	۰	۰	۰
نمازهای قضا	فراوانی	۰	۰	۰	۰

پرسش اصلی پژوهش: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به احکام شرعی مورد نیاز دانش آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

جدول ۷: میزان توجه به احکام شرعی در کتب درسی دینی دوره راهنمایی

مفاهیم مورد تطبیق	احکام تکلیفی		احکام عقاید		احکام طهارت		احکام عبادت		احکام نگاه		مجموع
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
پایه اول	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
پایه دوم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
پایه سوم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مجموع	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم کتب	۱۰۶	۱۰۶	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴	۴۰۶

در پاسخ به این سؤال پژوهش، همان‌گونه که جدول شماره ۷ گویاست، از ۴۰۶ مفهوم مندرج در کتاب‌های درسی دینی دوره راهنمایی، ۱۳۶ مفهوم - ۴۱ مفهوم در کتاب دینی پایه اول، ۲۶ مفهوم در کتاب پایه دوم، ۶۹ مفهوم در کتاب پایه سوم - مرتبط با احکام شرعی در سه پایه (اول، دوم و سوم) راهنمایی بوده است و بنابراین، در کتاب‌های دینی سه پایه دوره راهنمایی از کل مفاهیم مطرح شده در این سه کتاب (۴۰۶ مفهوم) تنها ۱۳۶ مفهوم در ارتباط با احکام شرعی بوده است.

بحث و نتیجه گیری

یافته‌های جدول (۱) نشان می‌دهد که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب‌های اول، دوم و سوم راهنمایی در ارتباط با احکام، هیچ‌یک از مفاهیم مرتبط با احکام تکلیفی مطرح نشده است. این در حالی است که شروع آشنایی با احکام شرعی مستلزم دانستن احکام تکلیفی است؛ چراکه تا زمانی فرد تکلیف و وظیفه خود را نسبت به اعمال و رفتارش، مانند واجب بودن و حرام بودن (احکام تکلیفی) نداند، نمی‌تواند از شرایط صحت وضعیت و کیفیت اعمال (احکام وضعی) آگاه شود.

پرسش جزئی شماره شش: در محتوای کتاب‌های دینی تا چه حد به احکام نگاه کردن مورد نیاز دانش آموزان دختر مقطع راهنمایی اشاره شده است؟

جدول ۸: میزان مفاهیم ضروری درج شده در کتاب‌های دینی دوره راهنمایی در

ارتباط با احکام نگاه کردن

مؤلفه‌های تحلیل	ارتباط با احکام نگاه کردن			
	پایه فراوانی	پایه اول	پایه دوم	پایه سوم
توجه به محرم و نامحرم	۲	۰	۰	۰
محارم نسبی و موارد آن	۰	۰	۰	۰
محارم نسبی و موارد آن	۰	۰	۰	۰
محارم رضاعی و موارد آن	۰	۰	۰	۰
حکم نگاه به محارم	۱	۰	۰	۰
حکم نگاه به غیر محارم	۳	۰	۰	۰
اهمیت پوشش	۱	۰	۰	۰
میزان پوشش برای زنان از نامحرم	۱	۰	۰	۰
میزان پوشش برای مردان از نامحرم	۰	۰	۰	۰
مجموع مفاهیم مرتبط با احکام نگاه کردن	۳	۰	۰	۰
کل مفاهیم مرتبط با احکام	۱۳۶	۶۹	۲۶	۴۱
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام نگاه کردن نسبت به کل احکام	٪۷٫۳۱	۰	٪۷٫۲۴	٪۵٫۸۸
مجموع مفاهیم مندرج در کتاب	۱۰۶	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۴
نسبت مفاهیم مربوط به احکام نگاه کردن	٪۲۸٫۳	۰	٪۲۶٫۳۱	٪۲۱٫۹۷
نسبت مفاهیم مرتبط با احکام نسبت به کل کتاب	٪۳۸٫۷۷	٪۲۴٫۸۰	٪۳۷٫۰۹	٪۳۳٫۴۹

با توجه به جدول (۶) داده‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دینی در ارتباط با احکام نگاه نکردن نشانگر آن است که از کل مفاهیم مطرح شده در کتاب اول راهنمایی در ارتباط با احکام (۳۸/۶۷ درصد)، ۷/۳۱ درصد آن در ارتباط با احکام نگاه کردن و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کتاب دینی پایه دوم نیز از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۲۲/۸۰ درصد)، هیچ‌یک از مفاهیم مورد نظر در ارتباط با احکام نگاه کردن و مؤلفه‌های مطرح نشده است. در کتاب دینی پایه سوم از کل مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام (۳۷/۰۹ درصد)، ۷/۲۴ درصد آن در ارتباط با احکام نگاه کردن و مؤلفه‌های آن مطرح شده است. در کل ۵/۸۸ درصد از مفاهیم مطرح شده در ارتباط با احکام در سه کتاب در ارتباط با احکام نگاه کردن می‌باشد.

بلکه خود مقدمه پیشرفت و توسعه‌اند. یکی از مرزهای مهمی که اسلام برای حضور سالم در محیط مشترک در نظر گرفته است، بحث نگاه کردن، محرم و نامحرم و احکام مربوط به آن است که متأسفانه در کتب تعلیمات دینی دوره راهنمایی آن‌گونه که باید توجهی به آن مبذول نشده است؛ چه بسا که این سهل‌انگاری‌ها سرچشمه بسیاری از انحرافات و لغزش‌ها در نسل نوجوان و جوان می‌باشد.

پیشنهاده‌ها

با توجه به اینکه دانش‌آموزان دختر زودتر از دانش‌آموزان پسر مکلف می‌شوند و مسائل مبتلابه دختران نسبت به پسران بعد از دوره بلوغ تفاوت داشته و احکام خاصی برای دختران مطرح است، از این رو، به مسئولان پیشنهاد می‌گردد که کتاب‌های درسی دینی دختران و پسران را از زمان سن بلوغ دختران از یکدیگر مجزا نمایند.

همان‌گونه که نتایج تحقیق حاضر نشان می‌دهد، در ارتباط با احکام تکلیفی در سه کتاب دینی دوره راهنمایی سخنی به میان نیامده است. این در حالی است که چند سال از مکلف شدن دانش‌آموزان دختر سنین راهنمایی گذشته است. از این رو، به مسئولان پیشنهاد می‌گردد که متناسب با سن و درجه فهم دانش‌آموزان این مقطع سنی، احکام موردنیاز آنها در این ارتباط را در کتاب‌های دوره راهنمایی مطرح نمایند.

با توجه به اینکه در ارتباط با بعضی از احکام تنها در یک سال تحصیلی، آن هم به صورت جزئی مطالبی درج شده است، پیشنهاد می‌گردد در ارتباط با آموزش و عمق‌بخشی به تأثیر برخی از این احکام، مانند احکام نگاه کردن و یا در کل احکام مربوط به محرم و نامحرم، به تکرار آنها در کتاب‌های دینی هر سه پایه پرداخته شود.

بنابراین، فرد باید از احکام تکلیفی آگاهی داشته باشد تا بتواند بر سایر احکام نیز تسلط یابد. حال آنکه می‌بینیم در کتب تعلیمات دینی دوره راهنمایی به احکام تکلیفی و مقوله‌های آن در هیچ‌یک از پایه‌ها اشاره‌ای نشده است.

بر اساس یافته‌های جدول (۲) تنها در کتاب سوم راهنمایی، آن هم به صورت بسیار محدود، به احکام تقلید اشاره شده است، در صورتی که از مکلف شدن دختران در این پایه تحصیلی ۴ سال می‌گذرد.

یافته‌های جدول (۳) بیانگر آن است که به برخی از خرده‌مؤلفه‌های اساسی احکام طهارت، مانند وضو، در کتاب‌های سه پایه هیچ اشاره‌ای نشده است. البته درست است که در کتاب‌های دینی دوره ابتدایی در ارتباط با وضو مطالبی آورده شده است، اما مسلماً تکرار آن می‌تواند در فرزندان که از حمایت دینی کمتر برخوردارند، زمینه رفع شبهات و اشتباهات باقی‌مانده را فراهم نماید.

بر اساس یافته‌های جدول (۴) در کتاب دینی دوم راهنمایی اشاره‌ای به احکام مطهرات نشده است، در صورتی که بهتر است ارتباط دانش‌آموزان با یک مبحث قطع نشده و به تدریج و زنجیروار بر اساس تناسب سنی آنها در هر سه کتاب به‌طور متوازن ارائه گردد.

یافته‌های جدول (۵) نشان می‌دهد که مفاهیم احکام عبادی درصد بیشتری از کل مفاهیم مطرح‌شده در کتاب‌های سه پایه در ارتباط با احکام را به خود اختصاص داده است.

بر اساس یافته‌های جدول (۶) در کتاب دینی دوم راهنمایی هیچ اشاره‌ای به احکام نگاه کردن نشده است؛ این در حالی است که در دنیای توسعه و پیشرفت امروز با حضور توأمان زن و مرد در جامعه مواجه می‌باشیم. حضور در این اجتماعات و فعالیت سالم، مرزها و محدودیت‌هایی را می‌طلبد که نه تنها دست و پاگیر نیستند،

منابع .....

- انصاری، مرتضی (۱۴۰۳ق)، *مجمع المسائل*، قم، دارالقرآن الکریم.
- حکیمزاده، رضوان، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره راهنمایی با توجه به مسائل و مباحث روز جهانی در حوزه برنامه درسی» (۱۳۸۶)، *مطالعات برنامه درسی*، سال اول، ش ۵، ص ۲۷-۵۴.
- حمزه، رضا (۱۳۷۲)، *دید و نگرش دانش آموزان نسبت به درس دینی و قرآن*، سمنان، اداره کل آموزش و پرورش.
- رجب‌زاده، بهمن (۱۳۷۲)، *علل بی‌ رغبتی جوانان به مسائل شرعی به ویژه نماز*، آذربایجان غربی، شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش.
- رهنما، اکبر، فرزانه طباطبایی و حمید علیین، «آسیب‌شناسی تربیت دینی دانش آموزان از دیدگاه مدیران مدارس راهنمایی شهر تهران» (۱۳۸۴)، *دانشور رفتار*، ش ۷، ص ۴۳-۵۴.
- صدوق، محمدبن علی (۱۳۹۰)، *علل الشرایع*، قم، مؤمنین.
- فلاح‌زاده، محمدحسین (۱۳۸۰)، *آموزش فقه*، قم، الهادی.
- فیض کاشانی، ملّامحسن (۱۳۸۸)، *الوافی*، اصفهان، مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی علیه السلام.
- گال، مردیت و همکاران (۱۳۸۲)، *روش‌های تحقیق کتبی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی*، ترجمه احمد نصر و دیگران، تهران، سمت.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۵)، *بحارالانوار*، قم، نشر فقه.
- ملک جعفریان، عباس (۱۳۷۶)، *بررسی میزان اطلاعات و نگرش دانش آموزان دختر راهنمایی و دبیرستان استان سمنان نسبت به احکام شرعی*، سمنان، شورای تحقیقات اداره کل آموزش و پرورش.
- نژادشفیعی، محبوبه (۱۳۸۹)، *تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه*، کرمان، پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۶)، *جوان مسلمان و دنیای متجدد*، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران، طرح نو.
- نوری، میرزا حسین (۱۴۳۰ق)، *مستدرک الوسایل*، قم، مؤسسه آل‌البیت.